

سیمای مکتب کلامی بغداد بر اساس داده‌های

نجاشی و شیخ طوسی *

محمد حسین مروی (نویسنده مسئول) **

محمد غفوری نژاد ***

چکیده

دو فهرست نگاری کهن شیعه، یعنی فهرست شیخ طوسی و فهرست نجاشی که مؤلفان آن‌ها در دوره شکوفایی مکتب کلامی بغداد در این شهر می‌زیسته‌اند، اطلاعات ناب و دست‌اولی در مورد این مکتب عرضه کرده‌اند که با استخراج، دسته‌بندی و تحلیل آن می‌توان نمای کلی از این مدرسه کلامی ترسیم کرد. بر اساس داده‌های نجاشی و شیخ طوسی ۲۵ متکلم امامی از اواخر قرن سوم تا نیمه قرن پنجم در بغداد شناسایی گردید که تعداد ۱۶۲ اثر کلامی در موضوعات کلامی تألیف کرده‌اند. در این میان بیشترین تألیفات در موضوع امامت با فراوانی ۵۰ مورد است که با توجه به جایگاه این موضوع در اعتقادات امامیه و نیز فضای فکری متنوع بغداد قابل تبیین است. از حیث قالب نگارش‌های کلامی، عمده این تألیفات با فراوانی ۱۵۵ مورد به صورت تک‌نگاری عرضه شده‌اند و آمار جامع‌نگاری‌های کلامی اندک است. این اختلاف نیز ناشی از آن است که اساساً سنت جامع‌نگاری کلامی در دوره متأخر بغداد (عصر شیخ مفید به بعد) رواج یافته و تا پیش از آن مطرح نبوده است.

کلید واژه‌ها: تاریخ کلام امامیه، متکلمان امامی بغداد، مکتب کلامی بغداد، فهرست

نجاشی، فهرست شیخ طوسی، میراث کلامی امامیه.

* تاریخ دریافت مقاله: ۱۴۰۰/۰۱/۳۱ - تاریخ پذیرش مقاله: ۱۴۰۰/۰۶/۱۳ - نوع مقاله: علمی، پژوهشی.

** دانشجوی دکتری دانشگاه ادیان و مذاهب / marvi.mohamadhosein@gmail.com

*** دانشیار دانشگاه ادیان و مذاهب و مدیر گروه اسلام و ادیان پژوهشکده امام رضا (ع) جامعه

۱. طرح مسئله

در اوایل قرن دوم هجری به دلیل شرایط سیاسی به وجود آمده در اواخر حکومت اموی و فرصت طلایی ایجاد شده برای بسط و گسترش تعالیم ائمه علیهم‌السلام کلام امامیه نیز همچون حدیث و فقه، دوران شکوفایی خود را تجربه کرد؛ به طوری که در این زمان و با شکل‌گیری طیف متکلمان یا اصحاب الکلام در کنار طیف‌هایی چون محدثان و فقیهان و ظهور و بروز نسلی از شاگردان امامان معصوم علیهم‌السلام، کلام امامیه با بهره‌گیری از تعالیم آن حضرات، در تبیین و دفاع از اعتقادات امامیه به رشد و شکوفایی ویژه‌ای دست یافت.

متکلمان امامی مذهب در آن زمان که عمدتاً در عراق و خاصه، در کوفه می‌زیستند، پیرامون مباحث مختلف عقیدتی به فعالیت علمی مشغول بودند و در این زمینه از بحث و گفتگو با مخالفان و تألیف آثار کلامی فروگذار نکرده و آثار قابل توجهی را در دفاع و اثبات اصول دین و مذهب خود به یادگار گذاشتند.

در نیمه دوم قرن دوم اندک‌اندک از مرکزیت علمی کوفه کاسته شد، ولی حوزه بغداد که در میانه قرن دوم متولد گردیده بود، توانست پس از یک قرن به عنوان یکی از مهم‌ترین مراکز شیعی در آن روزگار، متکلمان بزرگی را در خود جای دهد که علاوه بر انتقال میراث گذشتگان به متکلمان امامی نسل بعد، موجبات غنای هرچه بیشتر کلام امامیه را فراهم ساختند. کلامی که با ظهور افرادی نظیر ابوسهل نوبختی، حسن بن موسی نوبختی پر بارتر شده و توسط متکلمان برجسته‌ای همچون ابوالجیش بلخی و طاهر شاگرد او در اختیار شیخ مفید، سید مرتضی و شاگردان آنان خصوصاً شیخ طوسی قرار گرفت و پربارتر از گذشته شد.^۱

نگارنده در این مقاله بر آن است به معرفی و توصیف متکلمان امامیه در این مکتب کلامی، حجم آثار کلامی ایشان و گونه‌شناسی این آثار از حیث موضوع و قالب در فاصله زمانی اواخر قرن سوم تا نیمه قرن پنجم هجری بپردازد. غیر از متکلمان مشهور امامی بغداد (شیخ مفید، سید مرتضی و شیخ طوسی) چه متکلمان امامی دیگری در مدرسه بغداد حضور و فعالیت داشته‌اند؟ متکلمان امامیه در بازه زمانی مورد بحث در بغداد، چه آثاری را پدید آورده‌اند؟ آثار کلامی مورد نظر، عمدتاً در چه موضوعاتی به نگارش درآمده‌اند؟ بیشترین تألیفات پیرامون کدام موضوعات نگارش یافته‌اند؟ علت بالا بودن آمار تألیفات

^۱ برای تفصیل ر.ک: رضایی، «امتداد جریان...»، ۱۳۹۱، سراسر مقاله.

در برخی موضوعات نسبت به بعضی دیگر چیست و این اختلاف چگونه قابل تبیین است؟ این وضعیت این آثار به لحاظ قالب نگارشی چگونه است؟ اختلاف آمار تألیفات از حیث قالب‌های نگارشی چگونه قابل تحلیل است؟ این‌ها پرسش‌هایی است که این تحقیق به دنبال پاسخ آن‌هاست.

برای پاسخ به این پرسش‌ها، دو منبع مهم فهرست‌نگاری شیعی، یعنی کتاب فهرست نجاشی (که به غلط به رجال نجاشی اشتباه یافته است) و کتاب فهرست شیخ طوسی به دقت مورد مطالعه قرار گرفته است.^۱ لازم به توضیح است که اهمیت این دو کتاب از آن جهت است که مؤلفان آن‌ها، نجاشی (م ۴۵۰ ق.) و شیخ طوسی (م ۴۶۰ ق.) از عالمان بزرگ امامیه در مکتب بغداد بوده و در بخشی از بازه زمانی مورد نظر در این حوزه حضور داشته و به ثبت مشاهدات خود در این زمینه پرداخته‌اند.

۲. متکلمان مکتب بغداد بر اساس داده‌های شیخ طوسی و نجاشی

برای ترسیم سیمای کلی مکتب کلامی بغداد نخست باید مروری بر متکلمان امامی این مکتب که کمتر شناخته‌اند داشته باشیم. برای این منظور دو فهرست کهن شیعی را مرور کرده و بر اساس قراین ارائه شده در این دو فهرست، شخصیت‌هایی که دارای ابعاد کلامی بوده و به نحوی با این حوزه در ارتباط بوده‌اند و در بازه زمانی مورد نظر این تحقیق می‌زیسته‌اند استخراج کرده‌ایم. آنچه در پی می‌آید مهم‌ترین داده‌های نجاشی و شیخ طوسی در این راستاست.

می‌دانیم که شهر بغداد از بدو تأسیس در نیمه قرن دوم محل اقامت و آموشد برخی دانشمندان امامی بوده است. ظهور شیخ مفید در دوران حکومت آل بویه بر این شهر نقطه عطفی در کلام و فقه امامی به حساب می‌آید. هم‌اکنون می‌توان در مطالعه این مکتب کلامی آن را به دو دوره پیش و پس از شیخ مفید تقسیم کرد. از دوره پیش از شیخ مفید با عنوان دوره اول بغداد و از دوره بعد با عنوان دوره دوم بغداد یاد خواهیم کرد.

۱. یکی از مهم‌ترین منابع برای مطالعه تاریخ علوم اسلامی، کتب فهارس هستند. برای مطالعه بیشتر در این زمینه و آشنایی با مباحث فهرست‌نگاری، ر.ک: محمدحسین مروی، سیمای مکتب کلامی بغداد با تکیه بر داده‌های نجاشی و شیخ طوسی، پایان‌نامه کارشناسی ارشد به راهنمایی محمد غفوری‌نژاد، دانشگاه ادیان و مذاهب، آبان ماه ۱۳۹۳.

۲. ۱. متکلمان امامی دوره اول بغداد

۲. ۱. ۱. فضل بن عبدالرحمن بغدادی(؟)

نجاشی از فضل بن عبدالرحمن بغدادی با عنوان «جید الکلام» تعبیر می‌کند(نجاشی، ۱۴۳۲ق: ۳۰۶) که نشان‌دهنده قدرت علمی او در مباحث کلامی است. از سال تولد و وفات او اطلاعی در دست نیست. تنها اطلاع نجاشی از او، نقل قول حسین بن عبیدالله غضایری است که می‌گوید: «او کتاب بزرگی در امامت داشته که در نزد من موجود بوده است».(همان) از آنجا که نجاشی طریقی به کتاب او به دست نداده و جزئیاتی از حیات او ذکر نکرده، حدس می‌زنیم وی متعلق به دوره اول بغداد است.

۲. ۱. ۲. ابومحمد ثبیت بن محمد عسکری(نیمه قرن سوم)

از متکلمان برجسته ساکن عسکر بغداد بوده که نجاشی او را مورد مدح و تمجید قرار داده است.(نجاشی، ۱۴۳۲ق: ۱۱۷) در خصوص تاریخ ولادت و وفات او، اطلاع دقیقی در دست نیست، ولی از آنجا که با ابوعیسی وراق(م ۲۴۷ ق.) مصاحبت و حشر و نشر داشته است، در قرن سوم می‌زیسته است.(همان) علاوه بر کلام، نسبت به حدیث و فقه نیز آشنایی کاملی داشته و کتبی در این موضوعات تألیف کرده است.(همان) به خلاف طوسی که در *الفهرست* خود نامی از وی نمی‌آورد، نجاشی دو کتاب کلامی با عناوین *دلائل الائمة* و *تقض العثمانیه* برای وی برمی‌شمرد. وی البته طریقی به این کتب ذکر نکرده و معلوم نیست که آیا او خود، این کتب را دیده است یا خیر.(نجاشی، ۱۴۳۲ق: ۱۱۷)

کتاب *دلائل الائمة*، چنان که از عنوان آن بر می‌آید یک تکنگاری پیرامون اثبات امامت ائمه علیهم‌السلام از طریق معجزات ایشان است و کتاب *تقض العثمانیه* نیز به احتمال، ردیه‌ای بر کتاب *العثمانیه* جاحظ بوده است.

۲. ۱. ۲. ابومحمد حسن بن موسی نوبختی(م ۳۱۰)

از متکلمین برجسته مکتب کلامی بغداد(نجاشی، ۱۴۳۲ق: ۶۳) و خواهرزاده ابوسهل بن نوبخت، متکلم و فیلسوف امامی است که طوسی او را مورد مدح و تمجید قرار داده و از او با تعبیر حسن الاعتقاد یاد می‌کند.(طوسی، ۱۴۱۷ق: ۹۶) اگر چه طوسی او را کثیر التالیف دانسته و آثار بسیاری در کلام و ردّ فلسفه و موضوعات دیگر به او نسبت می‌دهد(همان)، لیکن مهم‌ترین کتب کلامی او بر اساس گزارش وی و نجاشی عبارت‌اند از:

- کتاب فرق الشیعه؛^۱
- کتاب الرد علی فرق الشیعه ما خلا الإمامیه؛
- کتاب الجامع فی الإمامه؛
- کتاب التوحید الکبیر؛
- کتاب التوحید الصغیر؛
- کتاب التوحید و حدوث العالم؛
- کتاب الإنسان غیر هذه الجملة؛^۲
- کتاب شرح مجالسه مع أبی عبدالله بن مملک؛^۳
- کتاب الحجج فی الإمامه؛
- کتاب الرد علی الواقفه؛
- کتاب الرد علی یحیی بن أصفح (در موضوع امامت)؛
- کتاب الرد علی أصحاب المنزلة بین المنزلتین؛
- کتاب الرد علی أصحاب التناسخ؛
- کتاب الرد علی المجسمه؛
- کتاب الرد علی الغلاة؛
- کتاب النقض علی أبی الیهذیل؛
- کتاب النقض علی جعفر بن حرب (در موضوع امامت)؛
- کتاب الإحتجاج لعمر بن عبّاد و نصره مذهبیه؛
- کتاب نقض کتاب أبی عیسی فی الغریب المشرقی. (نجاشی، ۱۴۳۲ق: ۶۴-۶۳؛ طوسی، ۱۴۱۷ق: ۹۶)

۲. ۱. ۳. أبو الاحوص داود بن أسد بن أعفر مصری (ربع آخر قرن سوم و ربع اول قرن چهارم)

داود بن اسد بن اعفر معروف به أبو الاحوص مصری، از متکلمین بزرگ امامیه است که حسن بن موسی نوبختی را درک کرده (طوسی، ۱۴۱۷ق: ۲۷۷) و نجاشی از او با

۱. لازم به ذکر است بر اساس اظهار نظر برخی محققان معاصر، کتابی که به عنوان فرق الشیعه نوبختی منتشر شده، اثر او نیست و تنها نسخه‌ای مختصر شده از کتاب سعد بن عبدالله اشعری است که به نادرستی به نوبختی نسبت داده شده است. ر.ک: السید محمدرضا الحسینی، «فرق الشیعه او مقالات الامامیه للنوبختی ام للاشعری؟»، (۱۴۰۵ق: ۵۱-۲۹). برای مشاهده ترجمه فارسی این اثر توسط جویا جهانبخش ر.ک: کتاب ماه دین، ش ۳۶، مهر ۱۳۷۹: ۱۶-۷.

۲. موضوع این کتاب، به احتمال، اثبات روح مجرد برای انسان بوده است.

۳. برای آشنایی با مجالس نگاری‌ها و تاریخ آن در کلام امامیه ر.ک: سبحانی و رضایی، «میراث کلامی شیعه...»، ۱۳۹۰، ص ۲۱.

عنوان «شیخ جلیل» یاد می‌کند و با تعبیر «ثقه ثقه» وی را می‌ستاید. (نجاشی، ۱۴۳۲ق: ۱۵۷)

در مورد تاریخ ولادت و وفات او نجاشی و طوسی گزارشی ارائه نمی‌دهند، لیکن با توجه به ارتباط او با حسن بن موسی نوبختی (م ۳۱۰ق.) در همان اوایل غیبت کبری می‌زیسته است.

به خلاف شیخ طوسی که هیچ اثری را برای او در فهرستش ذکر نمی‌کند، نجاشی، دو کتاب با موضوع کلامی برای وی برمی‌شمرد؛ کتاب فی الإمامة علی سائر من خالفه من الامم و کتاب مجرد الدلائل و البراهین. (نجاشی، ۱۴۳۲ق: ۱۵۷)

۲. ۱. ۴. عبد الرحمن بن أحمد بن جبرویه (ربع آخر قرن سوم و ربع اول قرن چهارم)

نجاشی او را «حسن التصنیف» و «جید الکلام» توصیف می‌کند. (نجاشی، ۱۴۳۲ق: ۲۳۶) ابن جبرویه توانست با براهین و استدلال‌های قوی خود، محمد بن عبدالله بن مُملک اصفهانی متکلم معتزلی را از اندیشه اعتزال منصرف کرده و به امامیه سوق دهد. (همان) بر همین اساس، اگرچه سال ولادت و وفات وی مشخص نیست، لیکن با توجه به حیات ابن مملک،^۱ احتمال می‌رود او در دهه‌های نخستین غیبت صغری در عراق می‌زیسته است. همچنین، ابن جبرویه با «عباد بن سلیمان» از معتزله و سایر متکلمان هم طبقه او بحث‌هایی داشته است. (همان)

اگرچه، طوسی در فهرست خود اشاره‌ای به وی نمی‌کند، ولی نجاشی علاوه بر اطلاعات یاد شده از کتاب کلامی او با نام کتاب الکامل فی الإمامة یاد می‌کند و آن را مورد تمجید قرار می‌دهد، هرچند طریقی به آن ذکر نمی‌کند. (همان)

۲. ۱. ۵. اسماعیل بن علی بن اسحاق بن اُبی سهل بن نوبخت (ربع آخر قرن سوم و ربع اول قرن چهارم)

اسماعیل بن علی بن اسحاق بن اُبی سهل بن نوبخت، بنا به گفته نجاشی، شیخ متکلمان امامی و غیر امامی (همان: ۳۱) و بر اساس تعبیر طوسی، سرآمد آنان و نوبختیان در زمان خود بوده است. (طوسی: ۴۹) نجاشی و طوسی گزارشی در مورد سال تولد و وفات وی نمی‌دهند، ولی می‌دانیم که وی در اواخر قرن سوم می‌زیسته و اوایل قرن چهارم هجری وفات یافته است. نجاشی و طوسی او را کثیر التألیف دانسته و برای او کتب کلامی متعددی ذکر می‌کنند. آثار کلامی ابوسهل نوبختی بر اساس گزارش این دو عبارت‌اند از:

۱. ر.ک: نجاشی، ص ۶۳ که از کتاب مجالس حسن بن موسی نوبختی (م ۳۱۰ق.) با ابن مملک یاد کرده است.

- کتاب الردّ علی اليهود؛
 - کتاب الردّ علی الواقفه؛
 - کتاب الردّ علی الغلاه؛
 - کتاب الردّ علی أصحاب الصفات؛
 - کتاب الردّ علی المجبرة فی المخلوق والإستطاعه؛
 - کتاب الردّ علی محمد بن الأزهر فی الإمامه؛
 - کتاب الردّ علی الطاطری فی الإمامه؛
 - کتاب الردّ علی أبی العتاهیه فی التوحید فی شعره؛
 - کتاب الانسان و الردّ علی ابن الراوندی؛
 - کتاب نقض عبث الحکمة لابن الراوندی؛
 - کتاب التنبيه فی الامامه؛
 - کتاب الإستیفاء فی الامامه؛
 - کتاب الصفات؛
 - کتاب التوحید؛
 - کتاب المعرفه؛
 - کتاب حدوث العالم؛
 - کتاب الإرجاء؛
 - کتاب النفی و الإثبات؛
 - مجالسه مع أبی علی الجبایی بالأهواز؛
 - کتاب فی إستحالة رؤیة القديم؛
 - کتاب نقض مسألة أبی عیسی الوراق فی قدم الأجسام مع اثباته الأعراض و کتاب الإحتجاج لبیوة النبی ﷺ. (نجاشی، ۱۴۳۲ق: ۳۲-۳۱؛ طوسی، ۱۴۱۷ق: ۵۰-۴۹)
- صرف نظر از شهرت و اطلاعات دیگری که از شخصیت ابوسهل داریم، فهرست بلند آثار کلامی او نشان از بلندای جایگاه کلامی وی دارد.

۲. ۱. ۶. محمد بن بشر حمدونی (نیمه اول قرن چهارم)

متکلم بزرگ شیعی است که لقبش حاکی از نسبتش با آل حمدون است. (طوسی، ۱۴۱۷ق: ۲۰۸) نجاشی او را «جید الکلام» و «صحیح الاعتقاد» می‌خواند. (نجاشی، ۱۴۳۲ق: ۳۸۱)

اگرچه نجاشی و طوسی، هیچ گزارشی در مورد سال تولد و وفات او ارائه نمی‌دهند لیکن، از آنجا که طبق گزارش طوسی، وی از شاگردان ابوسهل نوبختی است، (نجاشی، ۱۴۳۲ق: ۳۸۱) می‌بایست در نیمه اول قرن چهارم هجری از دنیا رفته باشد.

نجاشی در گزارش خود به ذکر نام دو کتاب کلامی او با عنوان *کتاب المقنع فی الإمامه و کتاب المنقذ فی الإمامه*، اشاره کرده است. (نجاشی، ۱۴۳۲ق: ۳۸۱) طوسی، تنها به ذکر نام کتاب اخیر با عنوان *الإنقاذ فی الإمامه* اکتفا کرده است. (طوسی، ۱۴۱۷ق: ۲۰۸)

۲. ۱. ۷. ابو جعفر محمد بن علی شلمغانی (م ۳۲۳ق.)

شلمغانی معروف به «ابن أبی العزافر»، فقیه و متکلم امامی است که بعدها به انحراف گرایید و در سال ۳۲۳ هجری قمری توسط خلیفه عباسی به قتل رسید. (نجاشی، ۱۴۳۲ق: ۳۷۸) بر اساس گزارش نجاشی، ابن أبی العزافر از علمای مشهور امامیه محسوب می‌شد، ولی به دلیل اختلافاتی که با حسین بن روح نوبختی (نایب سوم امام زمان علیه السلام) پیدا کرد، از جانب بسیاری از شیعیان طرد شد و بیان برخی از ادعاهای باطل وی، سبب قتلش توسط خلیفه عباسی گردید. (همان)

نجاشی کتب متعددی را برای او برمی‌شمرد که مهم‌ترین آن‌ها در حوزه کلام عبارت‌اند از:

- کتاب البرهان و التوحید؛

- کتاب ماهیه العصمه؛

- کتاب الزاهر بالحجج العقلیه؛

- کتاب البداء و المشیئه؛

- کتاب الإمامة و کتاب الغیبه. (همان)

۲. ۱. ۸. ابوبکر محمد بن قاسم بغدادی (م ۳۳۲ق.)

محمد بن قاسم متکلمی بغدادی است که از سال ولادت و وفات او هیچ اطلاعی در دست نیست و از میان رجال‌شناسان، تنها نجاشی از وی نام می‌برد و او را معاصر محمد بن همّام اسکافی (م ۳۳۲ق.) می‌داند. (نجاشی، ۱۴۳۲ق: ۳۸۱) او کتابی کلامی با نام *الغیبه* داشته است که نجاشی از آن نام می‌برد. (همان)

۲. ۱. ۹. حسین بن قاسم بن شَمون (اوایل قرن چهارم)

حسین بن قاسم بن محمد بن ایوب بن شَمون، معروف به «ابن شَمون» فرزند قاسم بن محمد بن ایوب بن شَمون، از بزرگان امامیه است. (نجاشی، ۱۴۳۲ق: ۶۶) با توجه به نقل روایت ابوطالب أنباری (م ۳۵۶ق.) از وی (همان) معلوم می‌شود او در اوایل قرن چهارم می‌زیسته و از متقدمین مکتب کلامی دوم بغداد به شمار می‌رود. اگرچه، شیخ طوسی در

فهرست خود نامی از وی نمی‌برد، ولی نجاشی در فهرست خود، دو کتاب برای او برمی‌شمرد (همان) که از آن میان، کتاب التوحید او در حوزه علم کلام نوشته شده است.

۲. ۱. ۱۰. حسن بن علی بن ابی عقیل عمانی (نیمه اول قرن چهارم)

ابومحمد حسن بن علی بن ابی عقیل عمانی حذاء، معروف به «ابن ابی عقیل عمانی»، متکلم و فقیه فرهیخته و موثق امامی از جایگاه والایی در میان بزرگان شیعه برخوردار بوده است، به طوری که شیخ مفید همواره با مدح و تمجید از او یاد می‌کند. (نجاشی، ۱۴۳۲ق: ۴۸)

اگر چه نجاشی نام او را حسن بن علی عنوان کرده، ولی طوسی اسم وی را حسن بن عیسی، ضبط نموده است. با توجه به شباهت دو واژه علی و عیسی در نوشتار، این اختلاف می‌تواند ناشی از تصحیف باشد. شیخ قبل از هرگونه معرفی، ابن ابی عقیل را صاحب کتاب *الکفر و الفرمی خواند*. (طوسی، ۱۴۱۷ق: ۲۸۳) چنین مواجهه‌ای حکایت از شهرت و عظمت این کتاب در میان اصحاب در عصر شیخ طوسی دارد. نجاشی این کتاب را «ملیح» توصیف کرده و آن را نزد استادش، شیخ مفید قرائت کرده است (نجاشی، ۱۴۳۲ق: ۴۸) ابن ابی عقیل در این کتاب به شیوه جدلی به مسائل مرتبط با امامت پرداخته بوده است.

از تاریخ ولادت و وفات، محل زندگی و مشایخش، گزارشی به دست ما نرسیده است، ولی از آنجا که جعفر بن محمد قولویه (م ۳۶۸ق.) بدون واسطه از او نقل قول می‌کند (نجاشی، ۱۴۳۲ق: ۴۸) بیشتر عمر خود را در نیمه اول قرن چهارم گذرانده است. علاوه بر کلام، او در فقه نیز سرآمد بوده است، به گونه‌ای که کتاب فقهی او با نام *التمسک بحبل آل الرسول*، کتاب مشهوری در میان امامیه بوده و طبق گزارش نجاشی، در نقاط دوردستی همچون خراسان نیز مورد استقبال واقع شده و توسط حاجیان در مسیر بازگشت از مراسم حج، تعداد زیادی از آن خریداری می‌شده است. (همان)

۲. ۱. ۱۱. ابن ابی هراسه (م ۳۳۳ ق.)

احمد بن نصر بن باهلی معروف به ابن ابی هراسه (طوسی، ۱۴۱۷ق: ۲۹) از روایان و نویسندگان امامیه است که در عراق زندگی کرده و در سال ۳۳۳ هجری در نهروان در گذشته و در همانجا به خاک سپرده شده است. (طوسی، ۱۴۱۵ق: ۴۰۹) از مشایخ او می‌توان به ابراهیم بن اسحاق نهاوندی و احمد بن حسین اهوازی اشاره کرد و روایانی چون ابوطالب انباری و محمد بن ابراهیم نعمانی از او روایت کرده‌اند. (زنجانی، ۱۳۹۴، ج ۱: ۱۹۱) نجاشی در کتاب خود نامی از وی نمی‌برد، ولی طوسی از کتاب *الایمان و الکفر و التوبه* وی یاد می‌کند. (طوسی: ۲۸۲)

۲. ۱. ۱۲. محمد بن أحمد بن عبدالله صفوانی (بعد از ۳۵۲)

محمد بن احمد بن عبدالله بن قضاة بن صفوان بن مهران الجمال، معروف به ابو عبدالله صفوانی، متکلم، فقیه و فاضل و از نوادگان صفوان جمال صحابی امام صادق علیه السلام است. (نجاشی، ۱۴۳۲ق: ۳۹۳) طوسی او را با تعبیر «کان حفظه کثیر العلم جید اللسان» مورد تمجید قرار می‌دهد. (طوسی، ۱۴۱۷ق: ۲۰۸) از تاریخ ولادت و وفات او اطلاعی در دست نیست، ولی بر اساس گزارش نجاشی تا سال ۳۵۲ هجری در قید حیات (نجاشی، ۱۴۳۲ق: ۳۹۳) و ساکن بغداد بوده است. (طوسی، ۱۴۱۵ق: ۴۴۳) طوسی ذکر می‌کند که او براساس برخی گزارش‌ها امی بوده (همو، ۱۴۱۷ق: ۲۰۸) که غریب می‌نماید.

آثار کلامی صفوانی بر اساس گزارش نجاشی و شیخ طوسی عبارت‌اند از:

- کتاب الرد علی ابن ربّاح الممطور؛

- کتاب الرد علی الواقفه؛

- کتاب الغیبة و کشف الحیره؛

- کتاب الإمامه؛

- کتاب الرد علی أهل الأهواء؛

- کتاب الکشف و الحجه.

نجاشی، طریق خود در نقل این کتب را استادش، ابوالعباس احمد بن علی بن نوح ذکر کرده (نجاشی، ۱۴۳۲ق: ۳۹۳) و طوسی نیز ضمن آنکه این کتب را در میان اصحاب بسیار مشهور معرفی می‌کند، به ذکر نام ابو محمد حسن بن قاسم محمدی و شیخ مفید به عنوان طریق خود در نقل این کتب اشاره می‌کند. (طوسی، ۱۴۱۷ق: ۲۰۸)

۲. ۱. ۱۳. ابوطالب عبیدالله بن احمد انباری (۳۵۶م)

عبیدالله بن ابی زید احمد بن یعقوب بن نصر الأنباری معروف به ابوطالب أنباری، متکلم و محدث شیعه و متوفای سال ۳۵۶ هجری قمری و از متقدمین مکتب کلامی بغداد است که طبق اذعان معاصرانش، بیشتر عمر خود را در مذهب واقفیه سپری کرد، ولی در اواخر عمر به امامیه پیوست؛ اگرچه به همین دلیل، از جانب برخی از امامیان بغدادی مورد توجه قرار نگرفت (نجاشی، ۱۴۳۲ق: ۲۳۲) و ناکام ماندن تلاش حسین بن عبیدالله غضابری جهت استماع از وی، به دلیل عدم رضایت شیوخ شیعه بغداد، شاهی بر همین مدعا است. (همان)

اگرچه طوسی در رجال خود در یکجا او را تضعیف (طوسی، ۱۴۱۵ق: ۴۳۴) و در جایی دیگر، در مقام گزارش اینکه عده‌ای او را از فرقه ناووسیه می‌دانند، درباره‌اش سکوت

کرده است (همان: ۴۳۲)، لیکن نجاشی در ضمن تأیید وثاقتش برخی از مصنفات امامیه از جمله متون کلامی را از طریق وی نقل کرده است. (نجاشی، ۱۴۳۲ق: ۲۳۲ و ۴۱۳) او نزد مشایخ شیعه چون حمید بن زیاد واقفی بهره برده (خدامیان آرانی، ۱۳۸۹، ج ۲: ۱۳۰۲) و افرادی مانند ابن عبدون در نزد وی تلمذ کرده‌اند. (نجاشی، ۱۴۳۲ق: ۶۲) طوسی تعداد کتب و رساله‌های ابوطالب انباری را ۱۴۰ عنوان معرفی می‌کند. وی تنها تعداد محدودی از آن‌ها را نام برده و طریق تحمل خود در نقل آن‌ها را سماع و اجازه از طریق ابو عبدالله ابن عبدون، معروف به ابن حاشر ذکر می‌کند. (طوسی، ۱۴۱۷ق: ۱۷۰) کتب کلامی ابوطالب انباری بر اساس گزارش طوسی و نجاشی در کتب فهرست خود عبارت‌اند از:

- کتاب البیان من حقیقة الإنسان؛
- کتاب الإنتصار للشیع من أهل البدع؛
- کتاب فی التوحید و العدل و الإمامة؛
- کتاب فرق الشیعه؛
- کتاب الإبانه عن إختلاف الناس فی الإمامة؛
- کتاب التفضیل؛
- کتاب الشافی فی علم الدین و کتاب المطالب الفللسفیه. (همان؛ نجاشی، ۱۴۳۲ق: ۶۲)

۲. ۱۴. ۱. علی بن وصیف ناشی اصغر (م ۳۶۶ق.).

ابوالحسین علی بن وصیف ناشی، متکلم امامی است که طبق گزارش نجاشی، شیخ مفید کتابی برای او در موضوع امامت ذکر کرده است. (نجاشی، ۱۴۳۲ق: ۲۷۱) طوسی نیز به نقل از شیخ مفید، او را در فقه پیرو مذهب ظاهریه می‌داند. (طوسی، ۱۴۱۷ق: ۱۵۳) به جز این گزارش‌ها، نجاشی و شیخ طوسی هیچ اطلاع دیگری در مورد تاریخ ولادت و وفات و محل زندگی او ارائه نمی‌دهند، لیکن با توجه به گزارش ابن خلکان در کتاب *وفیات الأعیان*، او در سال ۲۷۱ هجری متولد و در سال ۳۶۶ هجری در بغداد درگذشته است. (ابن خلکان، بی‌تا، ج ۳: ۳۷۱)

از مشایخ او می‌توان به ابوسهل نوبختی (م ۳۱۱ق.) (ذهبی، ۱۴۱۹ق، ج ۲۶: ۳۴۳) و از شاگردانش در میان شیعیان به شیخ مفید (نجاشی، ۱۴۳۲ق: ۲۷۱) اشاره کرد.

۲. ۱. ۱۵. ابوالجیش مظفر بن محمد بلخی (م ۳۶۷ ق.)

مظفر بن محمد خراسانی، معروف به ابوالجیش بلخی از متکلمان بنام و مشهور و از محدثین بزرگ شیعه است. (نجاشی، ۱۴۳۲ق: ۴۲۲) نجاشی اشاره‌ای به سال ولادت وی نمی‌کند، ولی سال وفات او را ۳۶۷ هجری قمری ذکر می‌کند. (همان) از استادان ابوالجیش بلخی به طور ویژه، می‌توان به ابوسهل نوبختی اشاره کرد. (همان) او از شاگردان ویژه ابوسهل بود (طوسی، پیشین: ۲۵۱) به طوری که برخی او را انتقال دهنده اندیشه‌های ابوسهل نوبختی به نسل متکلمان بعد از خود، به ویژه شیخ مفید می‌دانند. (مکدرموت، ۱۳۷۲: ۱۵) همچنین از شاگردان او می‌توان به ابویاسر (طاهر غلام ابوالجیش) (نجاشی، ۱۴۳۲ق: ۲۰۸) و شیخ مفید (همان: ۴۲۲) اشاره کرد.

ابوالجیش صاحب کتاب‌های زیادی است که طوسی و نجاشی به واسطه شیخ مفید برخی از آن‌ها را روایت می‌کنند:

- کتاب المثالب معروف به کتاب فعلت فلا تلم؛
- کتاب نقض العثمانیة علی الجاحظ؛
- کتاب مجالسه مع المخالفین فی معان مختلفه؛
- کتاب فدک؛
- کتاب الرد علی من جوّز علی القدیم البطالان؛
- کتاب النکت و الأغراض فی الإمامه؛^۱
- کتاب الأرزاق و الأجل؛

- کتاب الإنسان و أنه غیر هذه الجملة. (نجاشی، ۱۴۳۲ق: ۴۲۲؛ طوسی، ۱۴۱۷ق: ۲۵۱)

کتاب اخیر اگرچه به دست ما نرسیده است، ولی به احتمال قوی این کتاب به شیوه‌ای تحلیلی و استدلالی در باب اشتغال انسان بر روح مجرد یا روح غیر جسمانی بحث می‌کند که در این دوره بسیار با اهمیت است و از میراث نوبختیان محسوب می‌شود.

۲. ۱. ۱۶. ابو یاسر طاهر غلام ابی الجیش (نیمه دوم قرن چهارم)

مراد از غلام در این تعبیر شاگرد ملازم است. وی از متکلمان امامیه است که نجاشی و طوسی اشاره‌ای به سال ولادت و وفات، محل زندگی، مشایخ و شاگردان او نمی‌کنند، ولی از آنجا که او طبق اذعان شیخ طوسی دست‌پرورده و شاگرد خاص ابوالجیش (م ۳۶۷ ق.) بوده (طوسی، ۱۴۱۷ق: ۱۴۹) و تصریح نجاشی مبنی بر اینکه شیخ

۱. این عنوان در کتاب فهرست طوسی با املائی متفاوتی ذکر شده است: کتاب الأعراض والنکت فی الإمامه؛ ولی آنچه در متن ذکر شد صحیح تر است.

مفید(م۴۱۳ق.) نیز نزد وی به قرائت کتب ابوالجیش پرداخته است(نجاشی، ۱۴۳۲ق: ۲۰۸)، باتوجه به سال وفات ابوالجیش و دوران حیات شیخ مفید، وی در اواخر نیمه اول قرن چهارم و عمدتاً در نیمه دوم این قرن زیسته است. اگرچه ابویاسر کتاب‌هایی را تألیف کرده و طوسی نیز کتبی را به او نسبت می‌دهد(طوسی، ۱۴۱۷ق: ۱۴۹)، ولی نجاشی تنها به ذکر کتاب کلام فی فدک او از طریق استادش، شیخ مفید اشاره کرده(نجاشی، ۱۴۳۲ق: ۲۰۸) و طوسی نیز به ارائه گزارش عناوین کتب او نمی‌پردازد.

۲. ۱. ۱۷. ابوالقاسم جعفر بن محمد بن اسحاق بجلي (نیمه دوم قرن چهارم)

جعفر بن محمد بن اسحاق بن رباط، معروف به ابوالقاسم بجلي، متکلم برجسته امامی است که نجاشی او را ثقه می‌داند.(نجاشی، ۱۴۳۲ق: ۱۲۱) از زندگی و افکار او اطلاع زیادی در دست نیست، ولی از آنجا که نجاشی با دو واسطه از او روایت کرده است(همان: ۱۲۱) می‌توان فهمید که وی در نیمه دوم قرن چهارم وفات یافته است. شیخ طوسی در فهرست خود، نامی از او نمی‌برد، ولی نجاشی سه اثر برای ابوالقاسم بجلي ذکر می‌کند که دو کتاب آن، با عناوین *الرد علی الواقفه* و *الرد علی الفطحیه* در حوزه کلام تألیف شده‌اند.(نجاشی، ۱۴۳۲ق)

۲. ۱. ۱۸. ابو علی محمد بن أحمد بن جنید اسکافی (نیمه دوم قرن چهارم)

ابن جنید اسکافی از بزرگان امامیه است که نجاشی او را ثق و از چهره‌های شیعه و جلیل‌القدر می‌داند.(نجاشی، ۱۴۳۲ق: ۳۸۵) طوسی بر قول او به قیاس خرده گرفته است و آثار او را به واسطه شیخ مفید و ابن عبدون روایت می‌کند.(طوسی، ۱۴۱۷ق: ۲۱۰-۲۰۹)

مهم‌ترین آثار کلامی او بر اساس گزارش نجاشی و طوسی عبارت‌اند از:

- کتاب الألفه؛
- کتاب كشف الأسرار؛
- کتاب الأسفار؛
- کتاب الشهب المحرقة للأبالیس المسترقة.(در رد ابوالقاسم بن بقال بغدادی از متکلمان زیدی مذهب)؛
- کتاب خلاص المبتدئين من حيرة المجادلين؛
- کتاب ایضاح خطأ من شنع الشيعة فی أمر القرآن؛
- کتاب الإلتصاف من ذوی الإنحراف عن مذهب الأشراف فی مواريث الأخلاف؛
- کتاب تنبيه الساهی بالعلم الإلهی؛
- کتاب نقض مانقضه الزجاجة النیشابوری علی أبی محمد الفضل بن شاذان؛

- کتاب التحرير و التقرير؛
- کتاب تبصرة العارف و نقد الزائف؛
- کتاب نور اليقين و بصيرة العارفين؛
- کتاب إزالة الرآن عن قلوب الإخوان فى معنى الغيبة.(نجاشى، ۱۴۳۲ق: ۳۸۸؛ طوسى، ۱۴۱۷ق: ۲۱۰-۲۰۹)

۲. ۱. ۱۹. احمد بن ابراهيم بن ابى رافع صيمرى (نيمه دوم قرن چهارم)

احمد بن ابراهيم بن ابى رافع بن عبید بن عازب، از نوادگان عبید بن عازب، برادر براء بن عازب انصاری است که اگرچه اصالتاً کوفی است، ولی ساکن بغداد بوده و نجاشی او را صحیح الاعتقاد توصیف کرده است (همان: ۸۴) و طوسى نیز از او با تعابیری همچون «ثقة فى الحديث» و «صحیح العقیده» یاد می‌کند. (طوسى، ۱۴۱۷ق: ۷۸)

با توجه به اینکه نجاشی با یک واسطه از او نقل می‌کند، وی باید در ربع آخر قرن چهارم وفات نموده باشد.

از میان کتبی که نجاشی و طوسى برای او ذکر می‌کنند (نجاشی، ۱۴۳۲ق: ۸۴؛ طوسى، ۱۴۱۷ق: ۷۸) تنها کتاب *الكشاف فيما يتعلق بالسقيفة* را می‌توان کلامی دانست که نجاشی آن را از طریق استادش حسین بن عبیدالله غضائرى نقل می‌کند. (نجاشی، ۱۴۳۲ق: ۸۴)

۲. ۲. متکلمان دوره دوم مکتب بغداد

چنان که اشاره کردیم مراد از دوره دوم بغداد، مدرسه کلامی بغداد پس از شیخ مفید است.

۲. ۲. ۱. شیخ مفید (۴۱۳م)

محمد بن محمد بن نعمان معروف به ابن‌المعلم، از بزرگ‌ترین متکلمان امامیه است که زعامت شیعه را در زمان خود بر عهده داشت. در سال ۳۳۸ هجری متولد و در یکی از شب‌های ماه مبارک رمضان در سال ۴۱۳ هجری وفات یافت که طبق گزارش طوسى، تعداد تشییع‌کنندگان و نمازگزاران بر پیکر او و عزاداران از موافقین و مخالفین به قدری بود که طوسى روزی را عظیم‌تر از آن به یاد ندارد. (طوسى، ۱۴۱۷ق: ۲۳۹-۲۳۸)

طوسى که از شاگردان شیخ مفید است، او را تماماً مورد مدح و تمجید قرار داده و در وصف استاد خود می‌گوید: «كان مقدماً فى العلم و صناعة الكلام، كان فقيهاً متقدماً فيه، حسن الخاطر، دقيق الفطنة و حاضر الجواب». (همان)

از میان مشایخ وی، می‌توان به محمد بن احمد بن جنید اسکافی، ابویاسر طاهر معروف به غلام ابوالجیش، علی بن عیسی رمّانی معتزلی، ابن قولویه، ابوغالب زراری و... اشاره کرد.

همچنین شاگردان مهم او عبارت‌اند از سید مرتضی، ابویعلی محمد بن حسن جعفری، نجاشی و شیخ طوسی. (نجاشی، ۱۴۳۲ق: ۲۷۰، ۳۹۹ و ۴۰۴-۴۰۳)

شیخ مفید که به کثرت تألیفات مشهور است، مجموع آثارش را در کتاب فهرستی که خود تألیف کرده، معرفی نموده است. طوسی به وجود این کتاب تصریح کرده و آن را کتابی معروف می‌داند و مجموع آثار استادش را حدود دویست کتاب بزرگ و کوچک ذکر می‌کند (طوسی، ۱۴۱۷ق: ۲۳۹)، ولی تنها به ذکر تعداد محدودی از آثار کلامی او در فهرست خود اکتفا کرده که عبارت‌اند از:

- کتاب الإيضاح فی الإمامة؛
- کتاب النقض علی ابن عبّاد فی الإمامة؛
- کتاب النقض علی بن عیسی فی الإمامة؛
- کتاب المنیر فی الإمامة. (همان)
- آثار کلامی مفید، طبق گزارش نجاشی عبارت‌اند از:
- کتاب الأركان فی دعائم الدین؛
- کتاب الايضاح فی الإمامة؛
- کتاب الافصاح فی الإمامة؛
- کتاب الردّ علی الجاحظ العثمانیة؛
- کتاب نقض المروانیة؛
- کتاب نقض فضیلة المعتزلة؛
- کتاب النقض علی ابن عبّاد فی الإمامة؛
- کتاب مسألة فی الإرادة؛
- کتاب إیمان أبی طالب؛
- کتاب مسائل أهل الخلاف؛
- کتاب أوائل المقالات؛
- کتاب جوابات الفیلسوف فی الإتحاد؛
- کتاب الرد علی ابن کلاب فی الصّفات؛
- کتاب فی إمامة امیر المؤمنین علیه السلام من القرآن؛
- کتاب فی تأویل قوله تعالی فاسألوا أهل الذکر؛

- کتاب الرسالة المقنعة فی وفاق البغدادیین من المعتزلة لما روى عن الأئمة عليهم السلام؛
 - کتاب المسألة علی الزیدیه؛
 - کتاب نقض کتاب الأصم فی الإمام؛
 - کتاب الردّ علی الخالدی فی الإمامة؛
 - کتاب الإستبصار فیما جمعه الشافعی؛
 - کتاب الکلام فی الخبر المختلق بغير أثر؛
 - کتاب النقض علی غلام البحرانی فی الإمامة؛
 - کتاب النقض علی النصیبی فی الإمامة؛
 - کتاب الردّ علی الکرایسی فی الإمامة؛
 - کتاب تعابس الأنوار فی الردّ علی أهل الأخبار؛
 - کتاب الجوابات فی خروج الإمام المهدي عليه السلام؛
 - کتاب تفضیل الأئمة علی الملائكة؛
 - کتاب قضیة العقل علی الأفعال؛
 - کتاب الرد علی ابن رشید فی الإمامة؛
 - کتاب الردّ علی ابن الإخشید فی الإمامة؛
 - کتاب الکلام فی دلائل القرآن؛
 - کتاب العمدة فی الإمامة؛
 - کتاب مسألة فی المعراج؛
 - کتاب المسألة المقنعة فی إمامة المیر المؤمنین عليهم السلام؛
 - کتاب فی تفضیل امیر المؤمنین عليهم السلام علی سائر أصحابه؛
 - کتاب الردّ علی ابن عون فی المخلوق؛
 - کتاب مسألة فی معرفة النبی بالكتابة. (نجاشی، ۱۴۳۲ق: ۴۰۲-۳۹۹)
- در گزارش شیخ طوسی و نجاشی اثری از کتاب تصحیح الاعتقادات نیست. برخی احتمال داده‌اند کتاب جوابات ابی جعفر القمی که نجاشی از آن نام برده است (نجاشی، ۱۴۳۲ق: ۳۹۹) همان تصحیح الاعتقادات باشد (اکبری، ۱۳۹۹)
۲. ۲. ۲. سید رضی (م ۴۰۶ق.)
- محمد بن حسین بن موسی بن محمد بن موسی بن ابراهیم بن موسی بن جعفر بن محمد بن علی بن الحسین بن علی بن ابی طالب عليهم السلام، معروف به سید رضی، بزرگ سادات و علویان بغداد و برادر سید مرتضی است. (نجاشی، ۱۴۳۲ق: ۳۹۸)

نجاشی، اشاره‌ای به سال تولد وی نمی‌کند، ولی وفات او در محرم سال ۴۰۶ هجری، رخ داده است. (همان)

تنها نجاشی از وی نام برده و طوسی در دو کتاب *رجال* و *الفهرست* خود نامی از وی به میان نمی‌آورد. سید رضی، اگرچه دارای تألیفات فراوانی است و نجاشی نیز به ذکر پاره‌ای از آن‌ها بدون ذکر طریق پرداخته است، ولی از آن میان، تنها می‌توان به کتاب *ارزشمند نهج البلاغه* به عنوان اثر کلامی وی اشاره کرد. (همان)

۲. ۲. ۳. سید مرتضی (م ۴۳۶ ق.)

علی بن حسین بن موسی بن محمد بن موسی بن ابراهیم بن موسی بن جعفر بن محمد بن علی بن الحسین بن علی بن ابی طالب علیه السلام، أبو القاسم المرتضی (نجاشی، ۱۴۳۲ ق: ۲۷۰؛ طوسی، ۱۴۱۷ ق: ۱۶۴) معروف به سید مرتضی و شریف مرتضی (نجاشی، همان) و ملقب به علم الهدی (طوسی، پیشین: ۱۶۴) ادیب، فقیه، محدث و متکلم سترگ و بلند مرتبه شیعه و دارای جایگاهی عظیم در میان شیعه (نجاشی، ۱۴۳۲ ق: ۲۷۰) است که نجاشی در وصف او از عبارات «حاز من العلوم مالم یدانه فیه أحد فی زمانه» و «عظیم المنزلة فی العلم والدین والدنیا» (همان) یاد کرده و طوسی او را با تعبیری همچون «متوحد فی علوم کثیرة»، «مجمع علی فضله»، و «مقدم فی العلوم» توصیف کرده (طوسی، ۱۴۱۷ ق: ۱۶۴) که حاکی از جایگاه بلند مرتبه او است.

طوسی تاریخ تولد علم الهدی را در ماه رجب سال ۳۵۵ هجری و وفات او را در ماه ربیع الاول سال ۴۳۶ هجری ذکر می‌کند. (همان: ۱۶۵)

مهم‌ترین آثار کلامی سید مرتضی، بنا بر گزارش طوسی که خود بیشتر آنان را بر وی قرائت کرده و یا قرائت دیگران را شنیده است و همچنین گزارش نجاشی عبارت‌اند از:

- کتاب الشافی فی الإمامه (در رد بخش امامت کتاب المغنی قاضی عبدالجبار معتزلی)؛
- کتاب تنزیه الأنبیاء و الأئمة علیهم السلام^۱؛
- کتاب مسألة فی کونه تعالی عالماً؛
- کتاب الرد علی یحیی فی اعتراضه دلیل الموحدین فی حدث الأجسام (در اثبات حدوث اجسام)؛
- کتاب الملخص فی اصول الدین؛
- کتاب جمل العلم و العمل؛
- کتاب مسألة فی الإرادة؛

۱. شیخ طوسی از این کتاب به صورت اختصار با عبارت «التنزیه» یاد کرده است.

- کتاب المقنع فی الغیبة و کتاب المسائل الموصلیة؛ که در آن به مسائل مربوط به وعید و بطلان قیاس پرداخته شده است. (طوسی، ۱۴۱۷ق: ۱۶۴)

۴.۲.۲. شیخ طوسی (م ۴۶۰ق.)

ابوجعفر محمد بن حسن بن علی طوسی از علمای بزرگ امامیه و شیخ طائفه است. (نجاشی، ۱۴۳۲ق: ۴۰۳) شیخ طوسی، متولد سال ۳۸۵ هجری (طوسی، ۱۴۱۷ق: ۲۴۰) و متوفای سال ۴۶۰ هجری می‌باشد.

نجاشی آثار متعددی را برای وی ذکر می‌کند. طبعاً با توجه به وفات او قبل از طوسی، فهرست آثار او کامل نبوده و آثاری را که طوسی در دهه آخر عمر خود تألیف کرده، در این گزارش نیامده است. آثار کلامی طوسی بر اساس گزارش نجاشی عبارت‌اند از:

- کتاب المفصح فی الإمامه؛

- مقدمة فی المدخل إلى علم الکلام؛

- کتاب شرح جمل العلم و العمل؛^۱

- کتاب تلخیص الشافی فی الإمامه. (نجاشی، ۱۴۳۲ق: ۴۰۳) علاوه بر این آثار، طوسی در کتاب فهرست خود از کتاب فی الأصول یاد کرده که بخشی از آن در باب توحید و بخشی دیگر در موضوع عدل است. (طوسی، ۱۴۱۷ق: ۲۴۲-۲۴۳)

۵.۲.۲. محمد بن حسن بن حمزه (م ۴۶۳ق.)

محمد بن حسن بن حمزه جعفری، ابویعلی، متکلم و فقیه سترگ شیعه و جانشین شیخ مفید است. (نجاشی، ۱۴۳۲ق: ۴۰۴) در کتاب فهرست نجاشی تاریخ وفات او سال ۴۶۳ هجری ذکر شده است (همان) که به نظر می‌رسد این تاریخ باتوجه به سال وفات نجاشی (م ۴۵۰ق.) بعداً به این کتاب اضافه شده باشد.

اگر چه طوسی در فهرست خود به او اشاره‌ای نکرده است، ولی نجاشی آثار او را ذکر می‌کند که از آن میان، آثار کلامی او عبارت‌اند از:

- المسألة فی مولد صاحب الزمان علیه السلام؛

- المسألة فی الرد علی الغلاة؛

- مسألة فی إیمان آباء النبی علیهم السلام. (همان)

واضح است که آثار کلامی مکتب بغداد محدود به تعداد مذکور نبوده و فراتر از آن است، لیکن تنها این مقدار از آثار کلامی توسط نجاشی و طوسی گزارش شده است. در

۱. این کتاب به نام «تمهید الاصول» منتشر شده است.

برخی از موارد ممکن است نجاشی یا طوسی یک متکلم را کثیر التالیف دانسته، اما تنها بخشی از آثار او را نام برده باشند. می‌توان با فحص بیشتر در منابع، خصوصاً منابعی که همچون *معالم العلماء* این شهر آشوب در مقام تکمیل فهرست شیخ طوسی برآمده‌اند، این فهرست را کامل‌تر کرد؛ نیز ذکر این نکته بایسته است که احیاناً بخش قابل توجهی از محتوای مسائل نگاری‌هایی که توسط دانشمندان بغدادی نگاشته شده است، پاسخ به پرسش‌های اعتقادی پرسش‌کنندگان بوده است، ولی معیار ما در این تحقیق آثار تماماً کلامی بوده است.

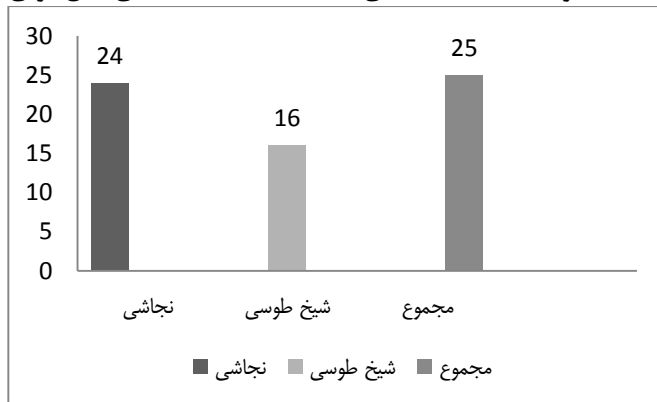
۳. مطالعه آماری و تحلیل داده‌ها

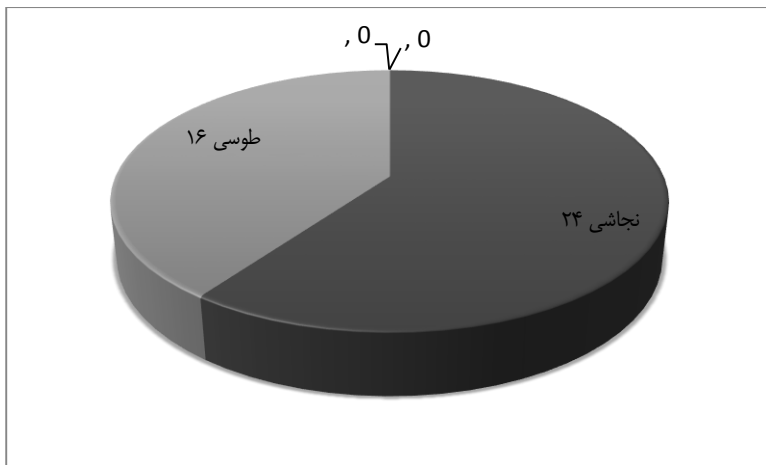
۳.۱. متکلمان

بررسی‌های ما نشان می‌دهد در مجموع ۲۵ متکلم بغدادی در بازه زمانی مورد مطالعه در فهرست شیخ طوسی و نجاشی معرفی شده‌اند که بعضی از آنان در هر دو فهرست و در بعضی دیگر به صورت اختصاصی در یکی از آن دو معرفی شده‌اند. نمودارهای زیر امکان مقایسه آماری داده‌های شیخ طوسی و نجاشی را فراهم می‌کند.

نمودار شماره (۲۱)

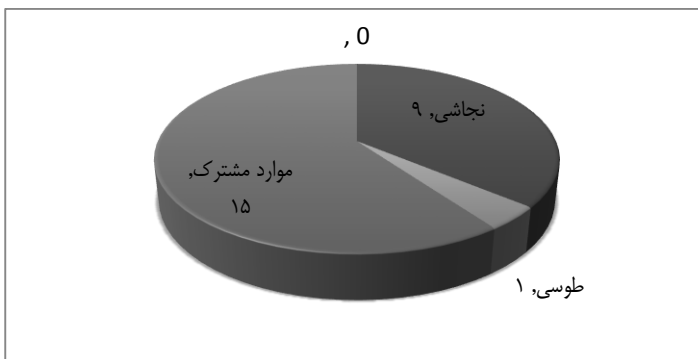
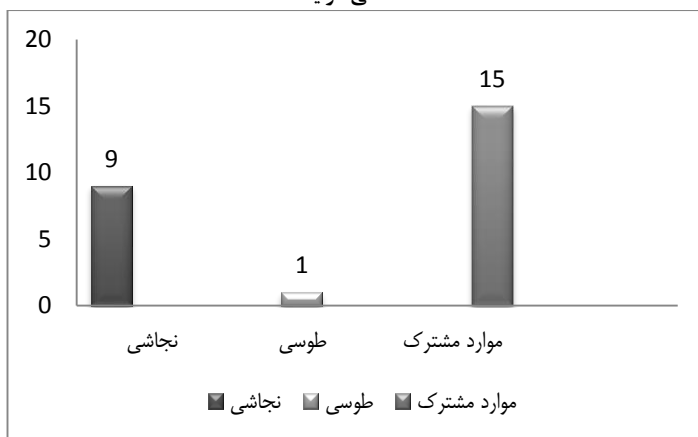
مقایسه نموداری تعداد متکلمان امامی بغداد به تفکیک داده‌های نجاشی و شیخ طوسی

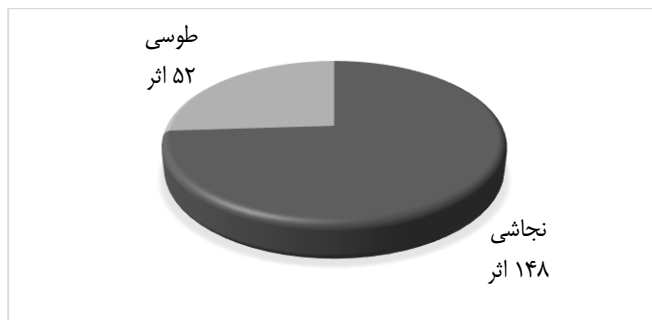
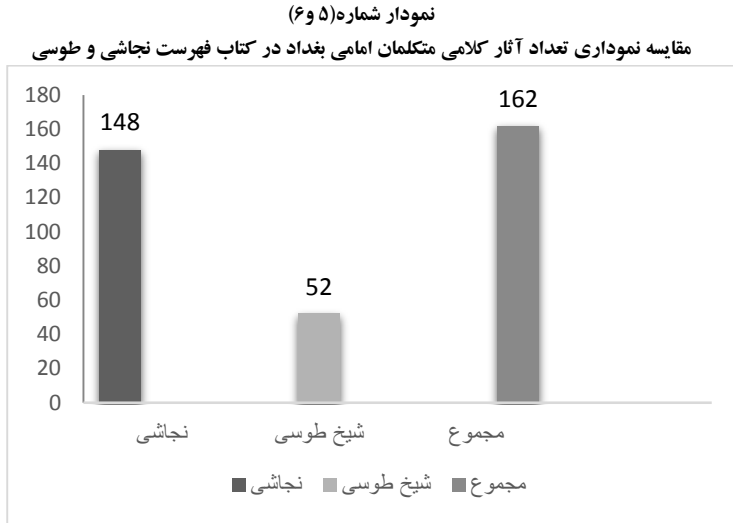
نمودار شماره (۳ و ۴)

مقایسه نموداری متکلمان امامی بغداد به تفکیک متکلمان مشترک میان نجاشی و شیخ طوسی و متکلمان اختصاصی هر یک

۲.۳. آثار کلامی

بر اساس گزارش نجاشی و شیخ طوسی می‌توان تعداد مصنفات کلامی این دوره را ۱۶۲ عنوان شماره کرد. همچنین، از تعداد کل آثار کلامی تألیف شده در این دوره، ۱۴۸ عنوان اثر کلامی در فهرست نجاشی و ۵۲ عنوان در فهرست طوسی ذکر شده است.

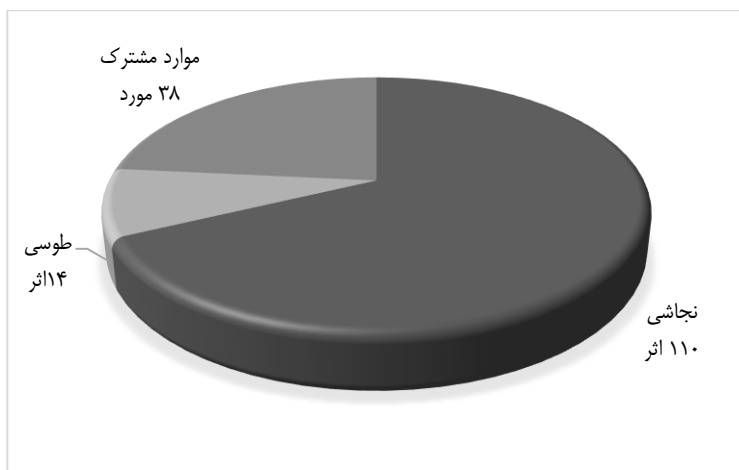
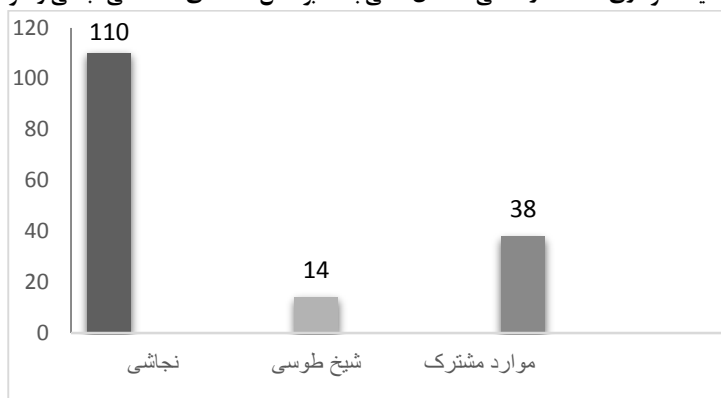

از ۱۶۲ اثر کلامی گزارش شده در این دو فهرست، ۳۸ اثر کلامی به صورت مشترک و در هر دو فهرست ذکر شده است.^۱ اگر تعداد آثار کلامی مشترک را از آمار کلی هر دو فهرست کسر کنیم، به این نتیجه خواهیم رسید که نجاشی ۱۱۰ عنوان و طوسی ۱۴ عنوان کتاب کلامی به صورت اختصاصی در کتب فهرست خود ذکر کرده‌اند.

۱. لازم به ذکر است در این موارد گاه تفاوت‌هایی املایی جزئی میان دو فهرست به چشم می‌آید.

نمودار شماره (۷ و ۸)

مقایسه نموداری تعداد آثار کلامی متکلمان امامی بغداد براساس داده‌های اختصاصی نجاشی و طوسی

۳.۳. بررسی و تحلیل

ملاحظه می‌شود که اختلاف آماری میان آثار گزارش شده توسط شیخ طوسی و نجاشی فاحش است. این اختلاف می‌تواند معلول این باشد که نجاشی فهرست خود را بعد از شیخ طوسی تألیف کرده و نواقص یا خطاهای احتمالی فهرست شیخ را تکمیل و تصحیح کرده است؛^۱ نیز نجاشی مشایخی داشته است که شیخ طوسی توفیق ملاقات با آنان و اخذ اجازه از آنان را نیافته است. از آن جمله می‌توان از ابن نوح سیرافی، کتابشناس امامی بزرگ بصری، یاد کرد که وصیت کرده بود برخی کتابهایش به نجاشی برسد (نجاشی، همان: ۱۰۲)، ولی شیخ طوسی توفیق ملاقات با او را نیافته بود. (طوسی، ۱۴۲۰: ۸۷)

۱. برای مستندات از جمله ر.ک: رحمان ستایش، ۱۳۹۳، ص ۱۳۸.

۳.۳.۱. گونه‌شناسی آثار از حیث موضوع

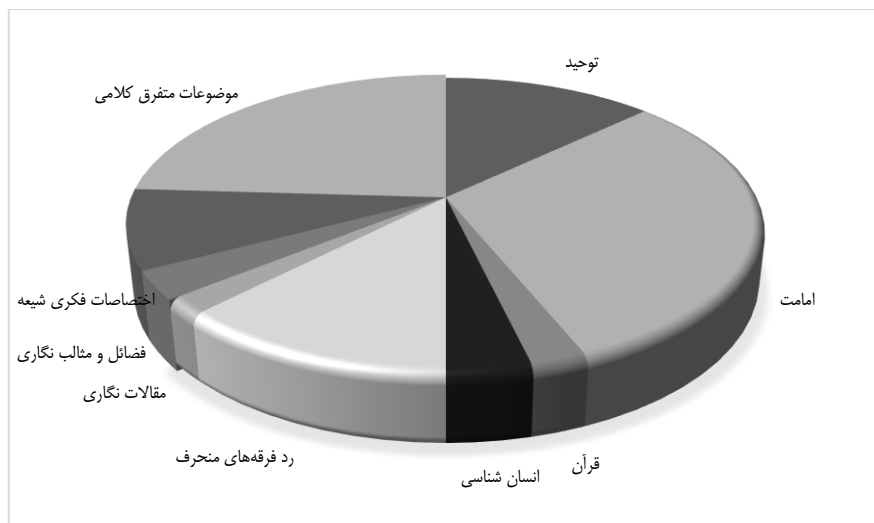
از مجموع ۱۶۲ عنوان اثر کلامی شناخته شده متکلمان امامیه‌ی بغداد در این دوره، آثار کلامی در موضوعات: امامت ۵۰ عنوان، توحید حدود ۲۰ عنوان، رد فرقه‌های منحرف نظیر زیدیه، غلات، فطحیه، واقفیه، اهل تناسخ، مجسمه و یهود ۲۰ عنوان، اختصاصات فکری شیعه نظیر عصمت ائمه علیهم‌السلام، بداء، غیبت، مسئله فدک و... ۱۴ عنوان، انسان‌شناسی ۶ عنوان، تفضیل، فضایل‌نگاری و مثالب‌نگاری ۵ عنوان، قرآن ۴ عنوان، مقالات نگاری و فرقه‌نگاری ۳ عنوان و بالاخره موضوعات متفرق کلامی نظیر حدوث و قدم، اراده، جبر و اختیار و... حدود ۴۰ عنوان است.

ملاحظه می‌شود که بیشترین آثار کلامی در حوزه بغداد قرن چهارم و نیمه اول قرن پنجم هجری، در باب موضوع امامت و پس از آن، موضوع توحید و خداشناسی و رد فرقه‌های منحرف درون مذهبی و برون مذهبی و سپس به ترتیب، موضوعات متفرق کلامی، اختصاصات فکری شیعه، انسان‌شناسی، قرآن، فضایل‌نگاری و مثالب‌نگاری و فرقه‌نگاری بوده است. حاصل آنکه بیشترین دغدغه‌ی متکلمان امامیه در این دوره، موضوع امامت و پاسخگویی به شبهات مطرح شده در این باب بوده است.

نمودار شماره (۹ و ۱۰)

مقایسه نموداری گونه‌شناسی آثار کلامی متکلمان امامی بغداد از حیث موضوع

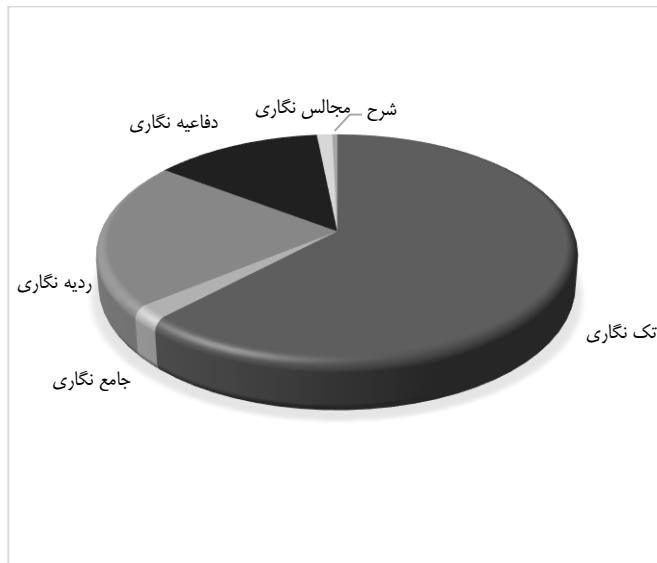
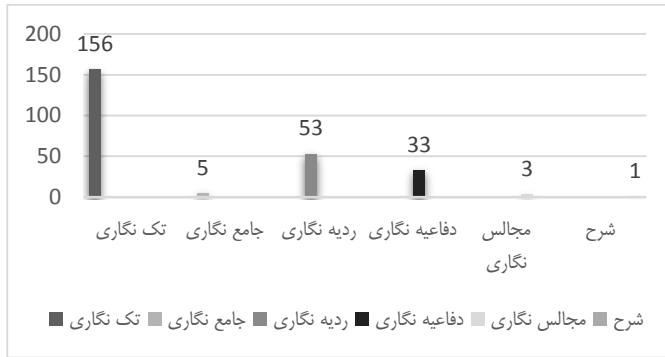
بررسی و تحلیل

اهتمام عالمان امامی بغداد به ابعاد گوناگون موضوع امامت اولاً معلول جایگاه این اصل در منظومه اعتقادات امامیه، به عنوان محور اساسی و وجه مایز آن از دیگر فرقه‌ها است. ثانیاً می‌توان این اهتمام را در پرتو فضای فکری، فرهنگی بغداد در دوره مورد مطالعه تحلیل نمود. فضای فکری بغداد در دوره تاریخی مورد نظر متنوع و متکثر است و مکاتب فکری رقیب برون شیعی همچون حنابله و اهل حدیث سنی و درون شیعی همچون زیدیه در آن حضور دارند و این مسئله ایجاب می‌کند متکلمان امامی بغداد به مسئله امامت، به عنوان رکن رکین اعتقادات امامیه، اهتمام بیشتری بورزند.

۲.۳.۳. گونه‌شناسی آثار از حیث قالب

با توجه به آنکه بسیاری از آثار تولید شده در مکتب بغداد به دست ما نرسیده است، در گونه‌شناسی این آثار نیز ناگزیریم از راه تحلیل عناوین وارد شویم. بررسی داده‌های شیخ طوسی و نجاشی نشان می‌دهد مجموع تک‌نگاری‌های کلامی تولید شده در مکتب بغداد ۱۵۶ عنوان، ردیه نگاری‌ها ۵۳ عنوان، دفاعیه نگاری‌ها ۳۳ عنوان، جامع‌نگاری‌ها ۵ عنوان، مجالس نگاری‌ها ۳ عنوان و شرح و تلخیص ۱ عنوان بوده است. بر این اساس، مشخص می‌شود بیشترین آثار کلامی متکلمان امامیه بغداد در دوره مورد بحث، به ترتیب، در قالب تک‌نگاری، ردیه‌نگاری و دفاعیه‌نگاری نگاشته شده است.

مقایسه نموداری گونه‌شناسی آثار کلامی متکلمان امامی بغداد از حیث قالب

بررسی و تحلیل

کثرت تک‌نگاری‌های کلامی در این دوره کاملاً طبیعی است. اساساً مطالعه تاریخ پیدایش علوم نشان می‌دهد که پیدایش هر دانشی از مسائل آغاز می‌شود. به تدریج مسائل هم‌سنخ کنار هم جمع می‌شوند و دانش‌ها با نظم علمی خاص خود شکل می‌گیرند. علم کلام شیعی نیز از این قاعده مستثنا نیست. مطالعات نشان از آن دارد که نخستین جامع‌نگاری‌های کلام عقلی در امامیه در مکتب بغداد متأخر (عصر شیخ مفید به بعد) پدید آمده است. (ر.ک: سبحانی و رضایی، ۱۳۹۰: ۲۳ و ۲۹) بنابراین طبیعی است که آمار تک‌نگاری‌های کلامی فاصله قابل توجهی با جامع‌نگاری‌های کلامی داشته باشد.

بالا بودن آمار ردیه نگاری‌ها و دفاعیه نگاری‌ها نیز معلول همان فضای فکری فرهنگی متنوع و متکثر بغداد است که بدان اشاره شد. به طور طبیعی در فضای فکری مکتب کلامی قم که این تنوع و تکثر به چشم نمی‌آید این آمار می‌بایست به گونه معناداری پایین‌تر باشد. در عین حال اظهار نظر دقیق در این باب محتاج مطالعه مدرسه کلامی قم از این حیث است.

نتیجه‌گیری

کلام امامیه در مکتب کلامی بغداد با حضور متکلمان برجسته امامی و تولید آثار متعدد و متنوع کلامی به بالندگی قابل توجهی رسید. بر اساس گزارش نجاشی و شیخ طوسی در کتب فهرستی خود، در فاصله زمانی پایان سده سوم تا نیمه سده پنجم هجری، تعداد ۲۵ متکلم امامی مذهب مورد شناسایی قرار گرفت که اگرچه برخی از آن‌ها از شهرت برخوردار هستند، ولی تعداد قابل توجهی از ایشان چندان شناخته شده نبوده‌اند.

بر اساس گزارش نجاشی و شیخ طوسی ۱۶۲ عنوان اثر کلامی توسط متکلمان مذکور در این دوره در موضوعات توحید و خداشناسی، امامت، قرآن، انسان‌شناسی، رد فرقه‌های انحرافی، مقالات نگاری، فضایل‌نگاری و مثالب‌نگاری، اختصاصات فکری شیعه و برخی موضوعات متفرق کلامی به نگارش درآمده‌اند که در این میان، موضوع امامت، با اختصاص ۵۰ عنوان، بیشترین تعداد آثار را به خود اختصاص داده است. اختصاص بالاترین آمار تولیدات کلامی به موضوع امامت اولاً معلول جایگاه محوری این اصل در منظومه اعتقادات امامیه است، ثانیاً در پرتو فضای چندصدایی جامعه بغداد قابل تحلیل و تبیین است.

از حیث قالب، نگارش‌های کلامی این دوره در بغداد را ۱۵۵ تک‌نگاری، ۵۳ ردیه‌نگاری، ۳۳ دفاعیه‌نگاری و تعدادی جامع‌نگاری، مجالس‌نگاری و شرح تشکیل می‌دهد. با عنایت به اینکه جامع‌نگاری‌های کلام عقلی در تاریخ کلام امامیه از بغداد عصر شیخ مفید آغاز شده است، اختلاف فاحش آمار تک‌نگاری‌ها و جامع‌نگاری‌های کلامی قابل توجه است. نیز بالا بودن آمار ردیه‌نگاری‌ها و دفاعیه نگاری‌ها معلول فضای فکری متنوع بغداد است که آن را از مکاتبی همچون مکتب قم، که فاقد چنین تکثر و تنوعی است، متمایز می‌سازد.

منابع و مأخذ:

- ابن خلّکان، احمد بن محمد بن ابی بکر (بی تا)، *وفیات الأعیان*، تحقیق احسان عباس، ج ۳، بیروت: دارالفکر.
- اکبری، عمیدرضا (۱۳۹۹)، «دفاع از انتساب تصحیح الاعتقادات به شیخ مفید»، مطالعات تاریخی قرآن و حدیث، ش ۶۷.
- خدامیان آرانی، مهدی (۱۳۸۹)، *فهارس الشیعه*، ج ۱، ج ۱، قم: نشر مؤسسه تراث الشیعه.
- ذهبی، محمد بن احمد (۱۴۱۹ق)، *تاریخ الاسلام و وفیات المشاهیر و الاعلام*، تحقیق عمر عبدالسلام تدمری، ج ۲۶، ج ۲، بیروت: دارالکتب العربی.
- رحمان ستایش، محمد کاظم (۱۳۹۳)، *آشنایی با کتب رجال شیعه*، تهران: سمت و دانشگاه قرآن و حدیث.
- رضایی، محمد جعفر (۱۳۹۱)، *امتداد جریان فکری هشام بن حکم تا شکل گیری مدرسه بغداد*، نقد و نظر، ش ۱۷.
- زنجانی، موسی (۱۳۹۴ق)، *الجامع فی الرجال*، ج ۱، قم: انتشارات پیروز.
- زیدان، جرجی (۱۳۶۹)، *تاریخ تمدن اسلام*، ترجمه و نگارش علی جواهر کلام، ج ۳، تهران: انتشارات امیرکبیر.
- سبحانی، محمد تقی و محمد جعفر رضایی (۱۳۹۰)، «میراث کلامی شیعه در مرحله تأسیس»، هفت آسمان، ش ۵۲.
- طوسی، محمد بن حسن (۱۴۱۷ق)، *الفهرست*، تحقیق جواد قیومی، ج ۱، قم: مؤسسه نشر اسلامی.
- _____ (۱۴۱۵ق)، *رجال الطوسی*، ج ۱، قم: انتشارات جامعه مدرسین.
- متز، آدم (۱۳۹۳)، *تمدن اسلامی در قرن چهارم هجری یا رنسانس اسلامی*، ترجمه علیرضا ذکاوتی فراگزلو، ج ۵، تهران: انتشارات امیرکبیر.

- مکدرموت، مارتین (۱۳۷۲)، *اندیشه‌های کلامی شیخ مفید*، ترجمه احمد آرام، تهران: مؤسسه انتشارات و چاپ دانشگاه تهران.
- نجاشی، احمد بن علی (۴۳۲ق)، *فهرست أسماء مصنفی الشیعه*، تحقیق موسی شبیری زنجانی، ج ۱۰، قم: مؤسسه نشر اسلامی.